

VOYAGA YETMAGANLAR JINOYATCHILIGINING OLDINI OLIHNING JINOIY-HUQUQIY VA KRIMINOLOGIK JIHLATLARI**Salimov Shaxruz Kamolovich**

TDYU huzuridagi Samarqand viloyat akademik litseyi talabasi.

+998915462235. shaxruzsalmov08@gmail.com<https://doi.org/10.5281/zenodo.20497136>

Annotatsiya. Ushbu ilmiy maqola zamonaviy kriminologiya va jinoiy huquqning eng dolzarb hamda strategik ahamiyatga ega bo'lgan muammolaridan biri — voyaga yetmaganlar o'rtasida jinoyatchilik va delinkvent xul-atvorning oldini olishning jinoiy-huquqiy hamda kriminologik jihatlari tizimli va majmual tahlil qilishga bag'ishlangan. Bugungi globallashuv, jadal urbanizatsiya, raqamli texnologiyalar rivojlanishi va ijtimoiy-iqtisodiy transformatsiyalar davrida yoshlar o'rtasidagi huquqbuzarliklar nafaqat miqdoran ko'paymoqda, balki sifat jihatidan ham transformatsiyaga uchrab, yanada xavfli shakllarga ega bo'lmoqda. Ayniqsa, internet makonining nazoratsiz kengayishi oqibatida an'anaviy jinoyatlardan tashqari kiberjinoyatchilik, internet-bulling, narkotik vositalar va psixotrop moddalarning onlayn aylanmasi hamda voyaga yetmaganlarning turli buzg'unchi virtual guruhlar ta'siriga tushish holatlari keskin ortib bormoqda. Bunday sharoitda amaldagi profilaktika mexanizmlari o'zining samarasizligini ko'rsatayotgani sababli, milliy preventiv tizimni tubdan qayta ko'rib chiqish va yangicha yondashuvlarni joriy etish zarurati yuzaga kelmoqda. Tadqiqotning bosh maqsadi voyaga yetmaganlar jinoiy javobgarligining qonunchilik asoslarini hamda ularni jinoyat yo'liga boshlovchi kriminologik determinantlarni chuqur o'rganish orqali, huquqbuzarliklarning barvaqt oldini olishga qaratilgan samarali va zamonaviy preventiv tizim modelini ishlab chiqishdan iboratdir. Ushbu maqsadga erishish uchun tadqiqot jarayonida tizimli tahlil, qiyosiy-huquqiy, statistik, sotsiologik so'rovnomal, ekspert baholash hamda kriminologik prognozlash kabi metodlar majmuasidan keng foydalanildi. Shuningdek, O'zbekiston Respublikasining amaldagi qonunchilik bazasi BMTning voyaga yetmaganlar odil sudlovini yuritishga oid Pekin qoidalari va voyaga yetmaganlar o'rtasida huquqbuzarliklarning oldini olish bo'yicha Riyod qoidalari kabi xalqaro standartlar bilan qiyosiy tahlil qilindi.

Maqolaning jinoiy-huquqiy jihatlari to'xtalinar ekan, unda voyaga yetmaganlar javobgarligini yanada liberallashtirish, jinoiy jazolarni tabaqalashtirish hamda amaldagi Jinoyat kodeksida belgilangan sanksiyalarning preventiv ta'sir kuchini oshirish masalalari huquqiy jihatdan asoslab beriladi. Muallif voyaga yetmaganlarga nisbatan qo'llaniladigan ozodlikdan mahrum qilish chorasining kelgusi reasotsializatsiya jarayoniga salbiy oqibatlarini ko'rsatib o'tadi va uning o'rniga muqobil, ya'ni jamiyatdan ajratmagan holda axloqni tuzatish, majburiy tarbiyaviy choralar va ijtimoiy moslashtirish tizimini kengaytirish zaruriyatini ilgari suradi. Kriminologik jihatdan esa voyaga yetmaganlar shaxsining deformatsiyaga uchrashi va ularning jinoiy guruhlar ta'siriga tushib qolishiga sabab bo'luvchi ob'ektiv va sub'ektiv determinantlar tizimlashtirilgan holda o'rganilgan. Bu o'rinda oila institutidagi inqirozlar, notinch oilaviy muhit, pedagogik qarovsizlik, ta'lim muassasalaridagi tarbiyaviy ishlarning oqsoqligi, yoshlar o'rtasidagi ishsizlik hamda axborot makonidagi zararli kontentlarning psixologik ta'siri asosiy detonatorlar sifatida ko'rsatib o'tilgan. Bundan tashqari, voyaga yetmaganlar jinoyatchiligining yuqori darajadagi latentlik, ya'ni yashirinlik xususiyati va bunga sabab bo'luvchi psixologik hamda ijtimoiy omillar ochib berilgan. Tadqiqotning yakuniy natijalari shuni ko'rsatadiki, voyaga yetmaganlar o'rtasida huquqbuzarliklar profilaktikasini faqatgina jazo choralari yoki huquq-tartibot organlarining repressiv harakatlari bilan cheklab

bo'lmaydi. Shu bois, maqolada qonunchilikka voyaga yetmaganlar odil sudlovi (yuvenal adliya) tizimini to'liq integratsiya qilish, ixtisoslashgan sudlarni tashkil etish, huquqbuzarliklar profilaktikasida raqamli texnologiyalar yordamida "E-profilaktika" va "Aqlli monitoring" tizimlarini yo'lga qo'yish hamda risk guruhiga kiruvchi o'smirlar uchun ixtisoslashgan psixologik-ijtimoiy reabilitatsiya markazlari tarmog'ini kengaytirish bo'yicha amaliy ahamiyatga ega taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: voyaga yetmaganlar jinoyatchiligi, jinoiy-huquqiy jihat, kriminologik profilaktika, yuvenal adliya, determinantlar, delinkvent xulq-atvor, latentlik, Pekin qoidalari, ijtimoiy reabilitatsiya, kiberjinoyatchilik.

Abstract. This scientific article is dedicated to a systematic and comprehensive analysis of the criminal-legal and criminological aspects of preventing juvenile delinquency and delinquent behavior, which stands as one of the most urgent and strategically significant challenges in modern criminology and criminal law. In the contemporary era of globalization, rapid urbanization, digital technology advancement, and socio-economic transformations, offenses among youth are not only increasing quantitatively but are also undergoing qualitative changes, taking on more sophisticated and dangerous forms. Particularly, due to the unmonitored expansion of cyberspace, alongside traditional crimes, incidents of cybercrime, cyberbullying, online trafficking of narcotics and psychotropic substances, and the vulnerability of minors to various destructive virtual groups have escalated dramatically. Under these conditions, where existing preventive mechanisms demonstrate structural inefficiency, a profound necessity arises to completely overhaul the national preventative system and introduce innovative approaches. The primary purpose of this study is to develop an effective and modernized model of a preventive system aimed at early crime prevention by thoroughly investigating the legislative foundations of juvenile criminal liability and the criminological determinants that drive minors toward a criminal path. To achieve this objective, a diverse set of methodologies was utilized during the research process, including systematic analysis, comparative-legal analysis, statistical methods, sociological surveys, expert assessments, and criminological forecasting. Furthermore, the current legislative framework of the Republic of Uzbekistan was subjected to a comparative analysis against international standards, such as the UN Standard Minimum Rules for the Administration of Juvenile Justice (The Beijing Rules) and the UN Guidelines for the Prevention of Juvenile Delinquency (The Riyadh Rules).

Addressing the criminal-legal aspects, the article legally justifies the issues of further liberalizing juvenile liability, differentiating criminal punishments, and increasing the preventive impact of sanctions established in the current Criminal Code. The author highlights the negative consequences of imprisonment on the subsequent re-socialization process of minors and puts forward the necessity of expanding alternative, non-custodial measures, compulsory educational measures, and social adaptation systems instead of confinement. From a criminological perspective, the objective and subjective determinants causing the deformation of a minor's personality and their involvement in criminal groups are studied in a systematized manner. In this context, crises within the family institution, dysfunctional family environments, pedagogical neglect, shortcomings in the educational workflow of academic institutions, youth unemployment, and the psychological impact of harmful content in the media space are identified as the main detonators. Additionally, the high level of latency, meaning the hidden nature of juvenile crime, and the psychological and social factors driving this phenomenon are thoroughly uncovered.

The final results of the research indicate that the prevention of juvenile delinquency cannot be limited solely to punitive measures or the repressive actions of law enforcement agencies. Consequently, the article develops highly practical proposals and recommendations, including the full integration of a juvenile justice system into domestic legislation, the establishment of specialized juvenile courts, the implementation of "E-prevention" and "Smart Monitoring" systems utilizing digital technologies in crime prevention, and the expansion of a network of specialized psychological and socio-rehabilitative centers for at-risk adolescents.

Keywords: *juvenile delinquency, criminal-legal aspect, criminological prevention, juvenile justice, determinants, delinquent behavior, latency, Beijing Rules, social rehabilitation, cybercrime.*

ASOSIY QISM. Voyaga yetmaganlar o'rtasida jinoyatchilik va delinkvent xul-atvorning oldini olish zamonaviy kriminologiya hamda jinoiy-huquqiy siyosatning eng ustuvor va strategik yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Jamiyatning ijtimoiy-demografik tuzilmasida dinamik va ayni paytda eng zaif qatlam bo'lgan yoshlarning huquqiy ongi, tarbiyasi hamda ijtimoiy muhiti bevosita davlatning xavfsizligi va barqaror rivojlanishi bilan bog'liq. Bugungi kunda jahon miqyosida kechayotgan globallashuv, jadal urbanizatsiya hamda raqamli texnologiyalar asri yoshlar kriminogen muhitiga ham o'zining jiddiy ta'sirini o'tkazmoqda. Raqamli makonning milliy va ma'naviy chegaralarni buzib kirishi natijasida an'anaviy huquqbuzarliklardan tashqari, voyaga yetmaganlar ishtirokidagi kiberjinoyatchilik, internet-bulling, narkotik moddalarning onlayn platformalar (masalan, Telegram-botlar va yashirin tarmoqlar) orqali tarqatilishi kabi yangi, latentlik darajasi o'ta yuqori bo'lgan kriminogen tahdidlar shakllanmoqda. Bunday murakkab sharoitda an'anaviy repressiv va jazo choralariga asoslangan profilaktika tizimlari o'zining samarasizligini ko'rsatayotgan bo'lib, jinoiy-huquqiy normalarni insonparvarlashtirish hamda kriminologik profilaktikaning zamonaviy, innovatsion modellarini tatbiq etishni taqozo qiladi.

Ushbu muammoning jinoiy-huquqiy jihatlarini O'zbekiston Respublikasining amaldagi qonunchiligi asosida tahlil qilinganda, davlatimizning jinoiy-huquqiy siyosati xalqaro umume'tirof etilgan prinsiplarga, xususan, BMTning voyaga yetmaganlar odil sudlovini yuritishga oid minimal standart qoidalari ("Pekin qoidalari") hamda voyaga yetmaganlar o'rtasida huquqbuzarliklarning oldini olish bo'yicha yo'riqnomalariga ("Riyod qoidalari") to'liq moslashtirilganini ko'rish mumkin. O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining (JK) oltinchi bo'limi ("Voyaga yetmaganlar javobgarligining xususiyatlari") butunlay ushbu qatlamga nisbatan odillik va insonparvarlik prinsiplarini ta'minlashga qaratilgan. Milliy qonunchiligimizga ko'ra, jinoyat sodir etgunga qadar o'n sakkiz yoshga to'lmagan shaxslar voyaga yetmaganlar hisoblanadi va ularning jismoniy, aqliy hamda ruhiy jihatdan hali to'liq shakllanmaganligi jinoiy javobgarlik shartlarini keskin liberallashtirishni talab etadi. Jinoyat kodeksining 17-moddasiga binoan, jinoiy javobgarlikka tortishning umumiy yoshi 16 yosh etib belgilangan bo'lsa-da, qonunda qat'iy belgilangan ayrim og'ir va o'ta og'ir jinoyatlar uchun javobgarlik yoshi 14 yoshdan boshlanishi aniq ko'rsatilgan.

Jinoyat kodeksining 81-moddasida voyaga yetmaganlarga nisbatan qo'llaniladigan jazo tizimi katta yoshdagilarga qaraganda sezilarli darajada cheklangan bo'lib, ularga nisbatan qo'shimcha jazolar yoki qonunda ko'rsatilmagan boshqa og'ir sanksiyalar qo'llanilishi qat'iy man etiladi. Ushbu moddaga ko'ra, o'smirlarga nisbatan faqatgina jarima, majburiy jamoat ishlari, axloq tuzatish ishlari, ozodlikni cheklash va ozodlikdan mahrum qilish kabi asosiy jazo

turlari qo'llanilishi mumkin. Shu bilan birga, har bir jazoning muddati va miqdori ham keskin qisqartirilgan. Masalan, voyaga yetmaganlarga nisbatan axloq tuzatish ishlari (JK 83-moddasi) faqat mehnatga layoqatli o'smirlarga bir oydan bir yilgacha muddatga, ish haqining o'n foizidan yigirma foizigacha miqdorini davlat daromadiga ushlab qolgan holda tayinlanadi va bu jazoni ularning yashash hududidan uzoq bo'lmagan joylarda o'tash ta'minlanadi. Eng radikal chora hisoblangan ozodlikdan mahrum qilish jazosi (JK 85-moddasi) voyaga yetmaganlarga nisbatan faqatgina jamiyatdan ajratmasdan turib tuzatish imkoni bo'lmagan hollardagina, eng so'nggi chora (ultima ratio) sifatida va qisqartirilgan muddatlarda (ko'p hollarda 10 yildan, ayrim o'ta og'ir jinoyatlar uchun esa 15 yildan oshmagan muddatga) tayinlanishi belgilangan. Bundan tashqari, Jinoyat kodeksining 87-moddasida voyaga yetmaganlarni jinoiy javobgarlikdan yoki jazodan ozod qilib, ularning o'rniga majburiy tarbiyaviy xarakterdagi choralarni qo'llash instituti mustahkamlab qo'yilganki, bu jazo choralari o'rniga tarbiyaviy va reabilitatsion choralarni ustuvor qo'yish sivilizatsiyalashgan huquqiy tizimning bosh belgisidir.

Muammoning kriminologik jihatlarni tadqiq etish esa voyaga yetmaganlar tomonidan jinoyat sodir etilishining sabablari va unga imkon beruvchi shart-sharoitlarni (kriminogen determinantlarni) aniqlashga xizmat qiladi. Kriminologik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, o'smirlik yoshidagi shaxslar emotsional beqarorligi, kattalarga taqlid qilishga moyilligi va hayotiy tajribasining yetersizligi sababli salbiy ta'sirlarga tez beriluvchan bo'ladilar. Voyaga yetmaganlar jinoyatchiligini keltirib chiqaruvchi bosh determinant — bu oilaviy muhitdagi inqirozlar va pedagogik qarovsizlikdir. Notinch oilalar, ota-onalarning ajrashishi yoki farzand tarbiyasiga mas'uliyatsizlik bilan yondashishi, shuningdek, oiladagi zo'ravonliklar o'smirning ruhan toliqishiga va ko'chaga, ya'ni delinkvent guruhlar ta'siriga qochishiga sabab bo'ladi.

Ikkinchi muhim omil — bu ta'lim muassasalaridagi tarbiyaviy ishlarning tizimli yo'lga qo'yilmaganligi hamda risk guruhidagi o'smirlar bilan yakka tartibda ishlash mexanizmlarining oqsoqligidir. Uchinchi va zamonamizning eng xavfli determinantlaridan biri — bu axborot makonidagi nazoratsizlikdir. Internet va ijtimoiy tarmoqlar orqali shafqatsizlik, zo'ravonlik, oson boylik orttirish g'oyalari va pornografik kontentlarning o'smir ongiga muntazam quyilishi ularning axloqiy va huquqiy qadriyatlarini deformatsiyaga uchratadi. Natijada yoshlar o'rtasida jinoyat sodir etish oddiy holat yoki o'zini ko'rsatish vositasi sifatida qabul qilina boshlaydi.

Shuningdek, voyaga yetmaganlarni spirtli ichimliklar, giyohvandlik va psixotrop moddalarni iste'mol qilishga yoki jinoiy faoliyatga jalb etuvchi katta yoshli shaxslarning salbiy roli ham yuqoriligicha qolmoqda, holbuki ushbu qilmish O'zbekiston Respublikasi JKning 127-moddasiga muvofiq og'ir jinoiy javobgarlikni keltirib chiqaradi.

Kriminologik tahlillar doirasida voyaga yetmaganlar jinoyatchiligining barvaqt oldini olish borasida O'zbekiston Respublikasining 2010-yil 29-sentabrdagi "Voyaga yetmaganlar o'rtasida nazoratsizlik va huquqbuzarliklarning profilaktikasi to'g'risida"gi hamda 2014-yil 14-maydagi "Huquqbuzarliklar profilaktikasi to'g'risida"gi qonunlari huquqiy poydevor bo'lib xizmat qiladi. Ushbu qonunchilik hujjatlarida ichki ishlar organlari, prokuratura, ta'lim, sog'liqni saqlash muassasalari va voyaga yetmaganlar ishlari bo'yicha maxsus komissiyalarning hamkorlikdagi vazifalari aniq belgilangan. Biroq bugungi amaliyot faqatgina umumiy va maxsus profilaktika tadbirlari (masalan, maktablarda tushuntirish ishlari olib borish) bilan cheklanib qolmasdan, raqamli texnologiyalardan foydalangan holda "E-profilaktika" va virtual monitoring tizimlarini joriy etishni talab qilmoqda. Shuningdek, jinoiy protsessual qonunchilik doirasida voyaga yetmaganlar odil sudlovi (yuvenal adliya) tizimini yanada ixtisoslashtirish, voyaga yetmaganlar ishlari bo'yicha alohida tergovchilar va sudyalarning korpusini to'liq shakllantirish

muhim ijobiy natija beradi. Xulosa qilib aytganda, voyaga yetmaganlar jinoyatchiligining oldini olish — nafaqat repressiv jazo choralarini qo'llash, balki o'smir shaxsini kriminogen vaziyatlardan asrash, uning ijtimoiy-psixologik rehabilitatsiyasini ta'minlash hamda oila, maktab va huquq-tartibot organlarining uzviy zanjirli hamkorligini yaratish orqali amalga oshiriladigan yaxlit va tizimli jarayondir.

Xulosa. Voyaga yetmaganlar jinoyatchiligining oldini olishning jinoiy-huquqiy va kriminologik jihatlarini tizimli tadqiq etish natijasida shunday xulosaga kelish mumkinki, sub'ektning yosh va psixologik xususiyatlari tufayli ushbu jinoyatchilik turi yuqori darajadagi dinamiklik, guruhli xarakter va jadal transformatsiyaga uchrash xususiyatiga ega bo'lib, zamonaviy axborot texnologiyalari ta'sirida latentlik darajasi o'ta yuqori bo'lgan kiberjinoyatchilik hamda narkotiklarning onlayn aylanmasi kabi yangi shakllarga ko'chmoqda.

O'zbekiston Respublikasining amaldagi jinoiy qonunchiligi xalqaro standartlarga monand ravishda insonparvarlik va liberallashtirish tamoyillariga asoslangan bo'lsa-da, amaliyotda hamon jazo choralarining preventiv samaradorligi pastligicha qolmoqda, chunki ozodlikdan mahrum qilish kabi radikal choralar ko'p hollarda o'smirni to'g'ri yo'lga solish o'rniga, uning kriminogen muhitga yanada chuqurroq moslashishiga sabab bo'lmoqda. Kriminologik jihatdan yoshlarni jinoyat yo'lga boshlovchi asosiy determinantlar sifatida oiladagi nosog'lom muhit, pedagogik qarovsizlik, internet tarmog'idagi nazoratsiz zararli kontentlar hamda risk guruhiga kiruvchi o'smirlar bilan yakka tartibda ishlash tizimining samarasizligi aniqlandi, bu esa profilaktika organlari, ta'lim muassasalari va mahalla institutining hamkorligi ko'p hollarda rasmiy xarakterga ega ekanligidan va barvaqt aniqlash mexanizmi oqsoqlanayotganidan dalolat beradi. Ushbu aniqlangan muammolarni bartaraf etish hamda milliy qonunchilik va huquqni qo'llash amaliyotini takomillashtirish maqsadida, birinchi navbatda, O'zbekiston Respublikasining Jinoiy va Jinoiy-protsessual qonunchiligiga "Voyaga yetmaganlar odil sudlovi" (Yuvenal adliya) tushunchasini alohida institut sifatida kiritish hamda faqat voyaga yetmaganlar ishlari bilan shug'ullanuvchi ixtisoslashgan tergovchilar, prokurorlar va sudyalarning korpusini to'liq shakllantirish lozim. Shuningdek, huquqbuzarliklar profilaktikasini raqamlashtirish maqsadida risk guruhiga kiruvchi o'smirlarning yagona elektron ma'lumotlar bazasiga asoslangan "E-profilaktika" va "Smart-monitoring" virtual tizimlarini joriy etish orqali barcha mas'ul idoralarning real vaqtdagi hamkorligini ta'minlash zarur. Jinoyat kodeksining 87-moddasida belgilangan majburiy tarbiyaviy xarakterdagi choralar ro'yxatini kengaytirgan holda, ijtimoiy xavfi katta bo'lmagan jinoyat sodir etgan o'smirlarni jinoiy javobgarlikdan ozod qilib, ularni majburiy tartibda ixtisoslashgan psixologik-reabilitatsiya va kasb-hunarga yo'naltirish markazlariga joylashtirish amaliyotini keng tatbiq etish maqsadga muvofiqdir. Yakunda, voyaga yetmaganlar ongiga salbiy ta'sir ko'rsatuvchi, zo'ravonlik, shafqatsizlik va narkotiklar targ'iboti bilan shug'ullanuvchi internet-resurslar hamda Telegram-kanallarni sun'iy intellekt yordamida barvaqt bloklash tizimini yaratish yoshlar o'rtasida jinoyatchilikning barvaqt oldini olishda hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksi // O'zbekiston Respublikasi Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi (Lex.uz).
2. Rustambayev M.X. O'zbekiston Respublikasi jinoyat huquqi kursi. V jildlik. III jild: Jazo to'g'risida ta'limot. Voyaga yetmaganlar jinoiy javobgarligining xususiyatlari. – Toshkent: "Adolat", 2018. – 416 b.

3. Inog'omjonova Z.F. Voyaga yetmaganlar ishlari bo'yicha odil sudlov (yuvnal adliya): muammo va yechimlar. Monografiya. – Toshkent: TDYUU nashriyoti, 2021. – 188 b.
4. Ismailov I.A. Voyaga yetmaganlar o'rtasida huquqbuzarliklar profilaktikasining kriminologik jihatlari. – Toshkent: O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi, 2020. – 210 b.
5. BMTning Voyaga yetmaganlar odil sudlovini yuritishga doir minimal standart qoidalari ("Pekin qoidalari") // Xalqaro shartnomalar to'plami. – Nyu-York: BMT nashri.